

## HORVÁT ISTVÁN IFJÚSÁGA

(Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben)

D Ü M M E R T H D E Z S Ő

Budapesten, a Belváros szívében húzódó *Károlyi utca* régi hagyományokat őriz. Ez a rövid útszakasz, mely északról, a Kossuth Lajos utca torkolatától délre, az Egyetem térig terjed, és enyhén kigyózó vonalában ma is őrzi legrégibb alakját, a mai napig megőrizte sajátos jellegét is. Az egyetem körzetét jelenti 1784 óta napjainkig, attól az évtől kezdve, hogy a legfelsőbb oktatási fórum a budai várpalotából Pestre költözött.

A városkép azonban és az egyetem egyes részlegeinek elhelyezése az évek során többször is változott. Az egykorú épületek közül ma már csak az utca északi és déli végében emelkedő két templom: a ferencesek és a pálosok volt egyháza áll. A jogtudományi kar és az egyetemi könyvtár viszont — bár új épületekben — még ma is itt működik.

1784-ben, mikor az egyetem Pestre került, nem találhatott a fejlődése kezdetén levő városban olyan központi elhelyezésre alkalmas, nagy épületet, melyben összes intézményeivel együtt elfér volna. Az egyes részlegeket megosztva, különböző épületekben kellett elhelyezni.

A bölcsészeti és a jogi kar először a Károlyi utca északi végében, az egykori Barátok, majd Ferenciek terén álló királyi kúria házában kapott szállást a ferencesek templomával és zárdájával szemben, a franciskánus kolostor pedig az egyetemi könyvtárnak adott helyet mai épületének északi szomszédjában. Ugyancsak itt, ezen a hosszúkás téren, mely valójában inkább tölcseírszerűen kitáguló utcásor volt, kapott üzletet a város legrégibb könyvkereskedése, Eggenberger József boltja, ahol a betűkre kíváncsi tanárok és az ifjúság könyvszükségeit kielégíthették, s ahol összegyűlve, az eseményeket megtárgyalták.

Ezen a hosszan elnyúló, utca formájú téren összpontosult tehát először Pest egyetemi élete. Az orvosnövendékek nem messze innét, a térre torkolló Hatvani utcában: a mai Kossuth Lajos utcában kaptak szállást.

1805-ben azonban átrendezésre volt szükség. A körzet most meghosszabbodott az utca déli végéig, ahol a pálosok volt templomát az egyetem templomául jelölték ki, a jogi és bölcsészeti kart pedig kiköltöztetve a kúria épületéből, ide, a templom mellé, a papnevelő intézet céljára emelt épületbe helyezték át.

Igy alakult ki a Károlyi utca egész hosszúságában a tanulmányi élet, mely az utca déli végében levő tantermeiktől, egészen a Barátok terén álló egyetemi könyvtár épületéig terjedt, Eggenberger könyvesboltját érintve.

A távolból azonban még egy épület csatlakozott ehhez az egyetemi körzethez. Innét viszonylag messze, de az utca egyenes vonalú folytatásában, a mai Petőfi Sándor és Bécsi utcán végighaladva, a jobbkérről beszögellő Deák Ferenc utcában, az akkori Nagy Piaclér szélén egy magányosan álló, nagy, rézfödélű ház emelkedett: Ürményi országbíró háza. Ürményi Józsefet 1809-ben az egyetem elnökévé nevezték ki. Ide érkeztek minden csütörtökön ebédre a karok meghívott professzorai, hogy az egyetemi problémákat megbeszéljék. S itt lakott, kezdetben mint házi-

tanító, később mint országbírói titkár és az egyetem elnöki jegyzője, végül pedig az egyetem tanára: *Horvát István*, aki a napóleoni időkben végezte egyetemi tanulmányait, s élményeiről, tapasztalatairól történeti forrásnak használható feljegyzéseket készített.

A következőkben tehát, amennyiben az egyetem életét akarjuk néhány jellemző vonásában megfigyelni, vizsgálódásaink körét ezek a pesti épületek szabják meg. Mindegyiket sorra véve, megpróbáljuk jellemezni lakóikat, a falaik között zajló eseményeket és a légkört, melyet maguk körül kialakítottak.

## 1. A rézfödelű ház

### *A városfejlődés*

Pest az ország középpontjában fekvő, kedvező földrajzi elhelyezkedésében elsősorban a kereskedelmi forgalom városa. Az egyetem áthelyezésének időszaka egyúttal a város fokozódó kitágulásának, fejlődésének időszaka is. 1787-ben lebontják a városfalakat, melyek a belvárost övezték, s melyeken a települések már régen túlterjedtek.

A lakosok száma állandóan és gyorsan emelkedik. 1780-ban 13 550 a város lélekszáma, 1799-ben pedig 29 870. Húsz év alatt tehát a kétszeresénél is nagyobbra duzzad.<sup>1</sup> Gyors ütemben folynak az építkezések is. 1787-ben, a városfalak lebontása idején, 1981 ház állt Pesten. 1795-ig további 700 épült, 1795 és 1802 között 228. 1802-ben tehát összesen 2909 épülete volt a városnak, a lakosság növekvő arányának körülbelül megfelelően még egyszer annyi, mint II. József idejében.<sup>2</sup>

De a házaknak nemcsak a száma, hanem a jellege is változásra, fejlődésre mutat. Míg a régi Pest legjelentősebb épületei az egyházi szolgálatban álló templomok, szerzetesházak, most a világi érdekű középületek, magánpaloták kezdenek gyarapodni. A ferences zárda az egyetemi könyvtárnak ad helyet, a pálosok volt kolostora pedig a megalakuló Széchényi Könyvtárnak. II. József idejére itt áll már a Károlyi grófok Egyetem utcai háza, a Szerviták terén pedig a Teleki grófoké.<sup>3</sup> Itt lakik eleinte, könyvtárosi és nevelői minőségben, Cornides Dániel, akiből később egyetemi könyvtárőr és professzor lesz. De ezekben a palotákban, magánházakban szalonélet is folyik, melyek francia mintára a felvilágosodás szellemét ápolják. Nemcsak a Teleki-palotában létesül ilyen szalon, hanem már korábban, Schedius egyetemi tanár Országúti — ma: Múzeum körút — lakásán, és Beleznay tábornokné Kerepesi úti — ma: Rákóczi út — otthonában is. Ezeknek emlékét már az irodalomtörténet tartja számon.<sup>4</sup>

A főúri házak, a magánpaloták azonban nemcsak a szalonélet szempontjából jelentősek. Nem csupán a magasabb társadalmi osztályok elzárkózó várai, hanem többen jelentenek ennél. Megélhetési bázist és olykor otthont is nyújtanak az alulról felfelé törekvőknek.

Az erősödő, magyar honorácior-rétegnek útja csaknem kizárólag a nagyúri házakon át vezet: a feudális berendezkedésű államban nincs más mód az érvényesülésre. A magasabb műveltségre áhítózó, az egyetemi tanulmányokat végző szegény sorsú ifjak nagy része nevelőnek, házitanítónak szegődik e főúri házakba, hogy megélhetésének és továbbtanulásának költségeit megszerezhesse. Így van ez már régóta országszerte, s így folytatódik ez a nagyúri lakóházakkal gyarapodó Pesten is.

A századforduló idejére egy magányosan álló, tekintélyes épület emelkedik a város új, északi terjeszkedésének irányában, a később Erzsébet térnek nevezett



Nagy Piac téren (ma: Engels tér), a Deák Ferenc utca felőli oldalon. Az épületnek részfelele van. Ürményi József országbíróé ez a hajlék.<sup>5</sup>

Itt nem alakul irodalmi szalon, nincs nagytértű könyvtár sem. A ház gazdája nem barátja a magyar művelődésnek. Sőt: ellensége. Az országgyűléseken a magyar nyelv érvényesülése ellen harcol, s hazatérve, diadalmasan jelenti ki fia házitanítójának, Horvát Istvánnak: „*Ismét megbuktattam esztelen magyar nyelveteket!*”<sup>6</sup>

Mégis emlékeztetéssé vált ez a ház. Nem ugyan nagyúri gazdája, hanem éppen a szegény sorsú egyetemi hallgató miatt, aki mint házitanító kapott itt alkalmazást 1803-ban.<sup>7</sup>

A nagyközönség Horvát István nevét ma már alig ismeri, a tudományos közvélemény pedig többnyire mosolyog rajta. Hiszen ő volt a magyar nyelvnek az az ábrándos tanítója, aki a világtörténelem minden nagy népét és nagy emberét, kalandos nyelvészeti analógiák során, a magyarokkal azonosította.

Kevésbé ismeretes azonban, hogy ez a későbbi éveiben sajnálatos módon elfogult és rögeszmék rabjává levő ember ifjúkorában éles szemű megfigyelő volt, s rendkívüli, tudományos tekintéllyel tűnt ki az egyetemen társai között. Naplója, melyet tapasztalásairól az 1805—1809. években vezetett, levelezése egyetemi társával, Ferenczy Jánossal, valamint magának Ferenczynek naplója tanúskodik erről.<sup>8</sup>

#### *Horvát István és baráti köre*

Az egyetem jogi karának hallgatói között az 1803—1804-i tanévben szerény kis csoportosulás keletkezett. A négytagú együttes triumvirátusnak nevezte magát, s negyediknek titkárt választott maga mellé. Ez a titkár Ferenczy János volt, aki 1805. január 12-én kezdi meg naplőfeljegyzéseit:

„*Horvát István, Markovics János, Rahovecz András nagyreménységű ifjak, mind a hárman böltselkedésnek doctori, oly tökéletességekkel fénylő iskolai társaim, kikből édes hazánk legjobb polgárait várhatja.*”

A triumvirátus 1803. november 30-án alakult meg, s rendszeresen gyűlésezett.<sup>9</sup>

Horvát István (1784—1846) egy székesfehérvári szűrszabó fia volt, s 1799-ben került Pestre mint a bölcsészeti tanfolyam első éves hallgatója. A tanuláshoz szükséges költségeket részben kieszközölt ösztöndíjból, részben pedig Ürményi József országbíró házában nevelősködve szerezte meg. 1802-ben befejezte bölcsészeti tanulmányait, melyek az ekkori rendtartás szerint kötelezően megelőztek minden más tanulmányt. Most iratkozhatott csak a jogra, melyet 1802 és 1806 között hallgatott. Ezután még három esztendeig nevelő maradt Ürményi házában, nagobbrészt ennek vidéki kastélyában, a Fejér megyei Váiban tartózkodva. Csak 1809-ben került vissza ismét Pestre, mikor Ürményt az egyetem elnökévé nevezték ki, s ő maga mellé vette jegyzőnek, egyszersmind pedig országbírói titkárnak is.

Markovics János (1785—1834) későbbi táblabíró, majd az egyetem jogi fakultásának elnöke, az egyetemen professzor Markovics Mátyás egyházjogásznak volt a fia, pesti őslakó, rác eredetű családból.

Rahovecz Andrásról semmi közelebbi adattal nem rendelkezünk. Későbbi sorsát sem ismerjük. Egyébként mindkettő, Markovics és Rahovecz is, hamar eltávolodott triumvir társától, Horvát Istvántól. 1807-ben már ellenséges viszonyban voltak vele.<sup>10</sup>

Egyedül Ferenczy János maradt hűséges hozzá, akivel barátsága zavartalan maradt. Ferenczy életrajzi adatai is csak gyéren ismeretesek. Születési, halálozási ideje homályban van, de 1833-ban már nem élt.<sup>11</sup> Szombathelyen végezte a közép-

iskolát. Szüleiről nincsenek feljegyzések, de ő is szegény sorsú lehetett, mert ugyanúgy házitanítóskodásból élt, mint Horvát, és társadalmi nézetei is ezt sejtetik. 1801-ben került Pestre. 1806-ban ő is elvégezte a jogot. Egy ideig még a városban maradt, aztán megnősült, és vidékre került ügyvédnek. Irodalmi működését csupán egyetlen munkája, egy *Közönséges geographia* bizonyítja.<sup>12</sup>

Markovics János, az egyetemi tanár fia otthon, szüleinél élt, s tanulmányai mellett nem szorult kenyérkeresetre. Egészen más volt a helyzet azonban Horvátnál és Ferenczynél, akik nem számíthattak szülői támogatásra.

A nagyúri házaknál talált alkalmazás, mely a kor viszonyainak megfelelően egyedülálló lehetőségeket csillogtatott meg a szegény sorsú ifjak számára, hasznos összeköttetések létesítését jelentette, bevezetést a társasági tónusba, könyvek ismeretét, utazási alkalmakat — ugyanakkor sok megalázó, keserű órát is szerzett éppen a műveltségre törekvő, érzékeny és öntudatos fiatalembereknek. De kellemetlen kötöttségeket is.

Szinte nincs ennek a korszaknak egyetlen polgári írója, tudósa sem, akinek nem kellett volna félig cselédsorban tartott, főúri nevelőnek lenni, míg azután tanári állást vagy szerencsésebb esetben egyetemi katedrát kapott. A professzorok között így kezdte Cornides, Schwartzner, Fejér György, Révai. De nevelő volt Verseghy, Kulcsár István is.

Így kerül Horvát is a rézfödelű házba, s így lesz házitanító Ferenczy Jánosból is. Először a báró Laffert családhoz kerül, majd gróf Almásy Ignác fogadja fia mellé. Mikor ez utóbbinál először megjelenik, a gróf egy papírost nyom a kezébe, melyen latin nyelven, pontokba foglalva olvashatja kötelességeit. „*Kezembe szorítottam az írást — írja — és mint engemet le kötelező, korlátokba szorító, zabolázó tárgyat boszorkodva ragattam félre az olvasásra.*”<sup>13</sup>

Így tudja meg, hogy csupán a grófi ház által ellenőrzött házakat látogathat, s minden tekintet nélkül evangélikus voltára, katolikus imaéletet kell élnie, rózsafüzért imádkozni, aszketikus könyveket olvasni és a grófi család elhalt tagjainak lelkiüdvéért könyörögni.

Ferenczy felháborodva panaszkodik levelében Horvátnak: „*Én még Almásy uram familiájából genealogiámat nem húzom, mért esedezzem érte, a holtakkal semmi barátságom, pénzt rosariumra nem kaptam, azt hogy köllene morzsolni, nem értem.*” Aztán így folytatja: „*Füzetésem, melly bizonynyára olvasókra is kevés, és imádságos, sőt asceticus könyvekre, két száz huz garasos forint. Fölöstökömömet ha pénzem volna, a kávé házba találnám, de talán ez is olyan domus, mellyet sine scitu Spris V. Directoris non frequentabit. Délig tehát átétozva koplalok, ekkor nagy préfectusi tekintet alatt az asztalnak utolsó szegletét el foglalom, hogy a szép menyetske valamit nyújtson, nagy alázatossággal a tárgyrotksát el vévén lassan eszem, hogy hamar el ne fogyjon!... Urfim pedig sok maniért tud... olly szelid természetű, mint az a szép paripa, mellyen én... nyargalván egy két szempillanat alatt a földön hevertem...*” Majd kétségbeesve kér tanácsot: „...gondoljuk meg, hogy lehetne sorsomon változtatni, illy gonosz novitiumhoz nem szokik soha a gyomrom...”

Horvát István jobban tud alkalmazkodni, de ennek is sok megalázás az ára. Az elkényeztetett fiú őt is gyötri. Ferenczy panaszára így felel: „*Sorsod nagyobb részént az enyémekkel meg egyez... mellyek a sok imádkozásokok illetik.*” (Válból, 1806. rész. 2.) Nemsokára azonban egyebekben is hasonló lesz sorsa, a rábizott ifjú rakoncátlan viselkedése miatt, s ez odáig vezet, hogy megírja felmondó levelét és összecsomagol. De a kérélésre végül is marad, s befejezi a rakoncátlan ifjú nevelését.

Nem volt tehát könnyű azt az anyagi alapot megteremteni, mely az egyetemi tanulmányok folytatását lehetővé tette. Horvát még testvéreit is segítette ebből



a pénzből. A kicsinyes kötöttségeket pedig az egyetemi szabályzat is fokozta, mely mai fogalmaink szerint középiskolás szigorral örködött a hallgatók fölött.

Nyilvános szórakozóhelyre jární tilos volt, színházba is csak szülői vagy dékáni engedéllyel mehettek. Este 9 órára még az orvoskari növendékeknek is mind otthon kellett lenniök, noha ezek külön folyamodtak felmentésért. Azzal érveltek, hogy este kórházi gyakorlatra járnak, közöttük sok az idősebb, sőt nős ember, továbbá a más vidékre valók, ahol nem ismernek ilyen megkötéseket. Az egyetem azonban velük szemben is hajthatatlan maradt.<sup>14</sup>

E szigorú szabályok mellett erősen érezniök kellett még a társadalmi alávetettség súlyát is. Így nyílik rá szemük a társadalmi igazságtalanságokra s ezen keresztül az ország méltatlan állapotára is. Az elnyomás érzése a hasonló sorsúakkal való együttérzést segíti elő bennük. Ezért írja Horvát Ferenczynek, midőn egyszer valami szegény fiút küld hozzá: „*Őszve vetett vállal törekedjünk azoknak sorsokon javítani, kiket a születés fényes gazdagságoztól meg fosztott.*” (1804. okt. 28.)

### *Politikai bírálat és társadalomkritika*

Innét, ebből a helyzetből már csak egy lépés a társadalomkritika és a politikai bírálat felé. A nagyúri hajlék nemcsak arra alkalom, hogy a társadalmi nyomorúságot éreztesse, hanem bepillantást enged az elnyomók gondolkodásmódjába, s észrevételi fogyatékságaikat.

Horvát ilyen tapasztalatokat szerez Ürményi országbírónál: „... *a mi nagyainknak nincsen állandó... karakterok... szolgálai félelemmel teljes szívök... a hazafiúi lelket elnyomja bennök a haszon és jószág-keresés.*”<sup>15</sup>

Élénk figyelemmel kíséri az országbíró jellemének alakulását, mely mindig az udvar pillanatnyi helyzetétől, a politikai viszonyoktól függ. Ürményi, aki nem ismeri a hazafiúi érzést, és ellensége a magyar nyelvnek, mert az udvar és saját érdekei úgy kívánják, Napóleon fenyegető seregeinek közeledésére némi hajlandósággal kezd viseltetni a magyar művelődés iránt.

1809. július 19-én, egy hónappal a szerencsétlen győri csata után, mikor a francia seregek már a Dunántúlon állnak, a fegyverszünet bizonytalan légkörében, az országbíró egész családjával meghallgatja a magyar színház előadását. Ott van felesége, továbbá felnőtt fiai és leányai, valamint sógora, Somogyi János alkancellár és ennek családja. De jelen van öccse, Ürményi János tábornok is.<sup>16</sup>

A színházi előadás után az egész társaság vacsorához ül a rézfödélű házban, s étkezés közben megbeszélük élményeiket. Horvát az asztalvégen némán, de annál éberekben hallgatja őket. A társalgók csakhamar két pártra szakadnak, s vitatkozni kezdenek. Az országbíró és családja dicséri a magyar színészek igyekezetét, míg öccse, a tábornok és még néhányan leszólják az előadást, s ennek kapcsán a magyar művelődés szárnyppróbálgatásait.

„*Boszonkodva köllött... ostoba beszédöket hallgatnom — írja a társalgásról Horvát. — Egyik sem bír patriotizmussal közölök, sőt egyik sem tudja, s foghatja meg azt is, mi igazán a patriotizmus. Ürményi János jó és becsületes ember egyébaránt, de ostoba, tudománya nincsen, s minden, amiről beszél, szentírás. A magyar nyelvnek csak azért ellensége, mert azon, noha beszél, írni becsületesen nem tudna.*”

Mindenkit meglep viszont, hogy maga az országbíró, Ürményi József, korábbi véleményével szemben, most buzgón dicsérgeti a magyar színészetet. Még tulajdon lánya, Jozefa is elcsodálkozik, és incselkedve mondja apjának: „*Már látom, hogy nagyságod annyira belészeretett a magyar theátromba, hogy többé a németben logéet sem fog tartani, hanem a magyarban veszen föl egyet.*”

Horvát így folytatja: „Az öreg erre elpirulva vakogott. Meglehet, úgymond, s ha a németek ezután is olyan ostoba darabokat játszanak, mint egy idő óta, úgy elhagyom őket.”

Horvát már néhány nap előtt, magánbeszélgetésben is tapasztalhatta az ország-bíró véleményének változását. Július 10-én arról beszélt fiatal titkáranak, hogy az uralkodó gyenge, a vezető tisztviselők alkalmatlanok, hogy hiányoznak a művelt emberek és hogy segíteni kellene a jobbagyokon.<sup>17</sup> Horvát szomorúan eltűnődik, hogy miért csak most mondja ezt, amikor baj van? Miért nem tudott békében is így beszélni? A vacsorajelenet után pedig így kiált fel: „Szép eset egy magyarországi főmágnás házában! Mikor lesznek magyarok magyar uraink? Mikor szűnik meg a gyalázatos német viselkedés?”

Ferenczyvel gyakran tűnődik hasonló problémákon, és a következő eredményre jut: „Rendre előszámoltuk nemzetünknek tehetősebb birtokosait, s nem találtunk egyet is közülük, kiben mind a szív, mind az ész, mind a hazafiúság, mind a tehetség jelen lett volna, mely most a közjót előmozdításra megkívántatnék.”<sup>18</sup>

A kis baráti kör azonban nem elégszik meg ennyivel. Feljebb emeli tekintetét az elnyomó nagyurakon túl a kormányzat, a trón felé.

A Habsburgok uralmát kezdetől fogva elkeseredetten kritizálják. Véleményét azonban a harag hevületében akkor tudja a legtömörebben kifejezni Horvát, mikor egyszer kénytelen az országbíró elkerülni a német színházba, és itt, magyar földön német előadást hallgatni.

„Elragadtatva érzetem azon idegen gonosztságot, mely minket ilyenekre szoktatott... írja felháborodva. — Kárhoztatom a napot, melyen Magyarország a Habsburgi gyáva uralkodóházzal össze sógorosodott. Ez a nap koholta fő veszélyünket; ez a nap váltotta föl a nemzetiséget a korcsosodással; ez a nap forralt mérges epét ellenünk.”<sup>19</sup>

Mindezekből az derül ki, hogy ez az egyetemen tanuló kis baráti kör nem értett egyet a kormányzatnak azzal a rendszerével, és a társadalomnak azzal a rendjével, mely őket körülfogta és korlátaival szorongatta. Hiába fojtották vérbe a Martinovics-féle szövetekezést. A véres reakció idején felnövekvő új nemzedék éppúgy a szabadságra vágyott, mint elődei.

Mégis: tévedés volna őket Martinovics társaságának folytatóiként felfogni. Erről elég világosan beszélnek Ferenczy János feljegyzései: „Martinovics társai, a kik a Frantzia háborgások tüzeitül hevülván eztett rendetlen mód szerint Hazánkban lobbantani kívánták, nem gondolván meg, hogy melly kisded állapotban legyen még üdöiglen a Megvilágosodás, hogy valamelly nemzet polgári sorsában változhassék, elég-telen arra némely egygyes tagoknak nyílt eszök, az egésznek köll érdökölve lennie, az egyes tagok ha valamit kezdenek zürzavart indítván erejüket otsmán módon elvesztik, (az) ellenséges részt szemesebbé teszik, kik... minden lépést, mozdulást gyanuba véve... semmivé tenni iparkod(nak). Innen vagyon, hogy a nemzeti nyelvünknek pallérozása, melly után tsak egyedül nagyobb culturára mehetnénk, ezer módok által vissza nyomtatik.”<sup>20</sup>

Ezek a sorok nemcsak azt jelzik, hogy nem akarják Martinovicsék kezdeményezését, a politikai cselekvést folytatni, hanem azt is, hogy a céllal, a polgári szabadság gondolatával: a „megvilágosodás”-sal voltaképpen egyetértenek. Csupán a forradalmi megvalósítás lehetősége az, amit az állami terror légkörében kivihetetlennek éreznek. Figyelmük ezért fokozottabban a szellemi előkészítés, a művelődés problémái felé fordul, melynek alapvető anyagát a nyelvben, a magyarnyelvűség kérdésében ismerik fel. A nemzeti kultúra kialakítása a cél. Ilyen kultúrát csak magyar nyelven lehet létrehozni.



Így gyűrűznek a polgári szabadságvágy hullámai a politika és társadalomkritika tájairól vissza a művelődési mozgalmak felé: elsősorban a nyelvészet, az irodalom és a nemzeti múltat kutató történettudomány problémáihoz.

Míg a rézfödélű ház a társadalmi zsarnokságnak és a magyar művelődés elnyomásának szimbóluma volt, most azt kell megvizsgálnunk, milyen szellemet képviselt a tudomány otthona: az egyetem épülete?

## 2. Az egyetem

### *Az egyetem és a városfejlődés*

Mindaddig, míg Magyarország egyetlen egyeteme alapításának székhelyén: Nagyszombatban működött a jezsuita rend irányítása alatt, hatása a magyar művelődésre igen csekély jelentőségű volt. A török megszállás idején választott kényszerű székhelyen, az ország félreeső határvidékén elrejtett kisvárosban semmiféle központi feladatnak nem tudott megfelelni. Ezenkívül, mint a jezsuita rend nevelési fóruma, a másvallásúakat eleve kizárta. De még a katolikusok körében is partikuláris elkülönülést jelentett, egy szerzetesrend célkitűzéseinek szűk kereteiben szorgálva a művelődés egyetemessé válását.

Ezek a korlátok különösen a tizennyolcadik század derekára váltak sorvasztókká, mikor a felvilágosodás szellemében terjedő, általános művelődés korszaka érkezett el, az ellenreformáció és a vallásháborúk ideje pedig lejárt.

Mikor az egyetem 1777-ben az ország fővárosába, Budára került, földrajzi helyzete szerencsésen megváltozott. Igazi jelentősége azonban csak akkor következett el, mikor 1784-ben a gazdaságilag sokkal lendületesebben fejlődő Pestre költözött.

A városban nemcsak a lakosok és az épületek száma emelkedik, hanem növekszik az egyetemen tanuló ifjúság létszáma is. Az 1791/1792. tanévben 315 hallgatója van. Egy évtized múlva, 1800/1801-ben 438, 1805/1806-ban pedig 478.<sup>21</sup>

Ez a gyarapodás, bár nem tart versenyt a város gyors fejlődésével, mégis felfelé ívelő tendenciájú. Az ország legmagasabb nevelési fórumának igazi jelentősége azonban nem annyira a mennyiségi, mint inkább a minőségi változásokban fejeződik ki. Nem csupán a városi lakosság számát növeli tanulóival és tanáraival, hanem Pest társadalmi összetételének árnyalatait is gazdagítja. A jezsuita rend eltörlésével a tanszékeken megjelenő világi tanárok a polgári, honorációrétég felső csoportját erősítik és alakítják ki. Az egyetemen tanuló ifjúság nagy része is egy iskolázott, polgári-értelmiségi réteg növekedését segíti elő. Azt a réteget tehát, melyre a Martinovics-szövetkezés is leginkább támaszkodhatott.

Az új nemzedék azonban már a szövetkezés elfojtására következő bécsi reakció és állami terror légkörében végzi tanulmányait. Előírt tankönyvekből tanul a cenzúra, valamint a városban szerte lappangó kémek és besúgók ellenőrzése alatt. A kormányzat szigorúan őrökdi, hogy friss gondolatok, szabad eszmeáramlatok ne érhessek az ifjúságot. Nehogy a Habsburg-monarchia határain túl eső, szabadabb és haladottabb műveltségű Európa vétkes utakra csábítsa őket. Az egyetemnek nem a tudás szabad megismertetése a célja, hanem csupán az, hogy hasznos és engedelmes polgárokat neveljen a Habsburg-birodalom számára.

Ennek a nevelésnek a szolgálatába kívánja állítani a kormányzat az államvalást képviselő katolikus klérust is. Ferenc király 1805-ben visszaállítja a II. József által feloszlott bencés, premontrei és cisztercita rendet, de azzal a feltétellel,

hogy az ifjúság nevelésére vállalkoznak. Ezzel egyidejűleg kezdi meg működését újból az egyetemnek 1790 óta szünetelő hittudományi kara is.<sup>22</sup>

Az új elhatározás megváltoztatja az egyetem eddigi elhelyezését is. Ekkor költözik át a jogi és a bölcsészeti kar az Egyetem térre, abba az épületbe, mely 1786-ban a pálos kolostor gazdasági udvarán épült fel: az egyetem mai központi székháza helyére. Az 1805/1806. tanév már itt nyílik meg.<sup>23</sup> A jogi kar a második, a bölcsészeti kar a harmadik emeleten kapott elhelyezést.

Hogy milyen volt az egyetemnek ez az új székháza, az kiderül Horvát István feljegyzéseiből, aki, mint az egyetem elnöki jegyzője, 1809-ben elkísérte Ürményi Józsefet, az egyetem elnökét egy ellenőrző látogatásra.<sup>24</sup>

Ürményi először is azt állapítja meg, hogy az épület nem felel meg a célnak. Sem tűz, sem beomlás ellen nincs kellő biztosíték. Félni lehet, hogy az emeletek leszakadnak. A tanulók és a tanítók lehetetlenül össze vannak zsúfolva. „*A legfelsőbb emeletben — teszi hozzá Horvát — hol a philosophusok tanulnak, alig lehetett az árnyékszékekből kiűtő bűdös gőz miatt megmaradni.*”

#### *A tanárok*

A látogatás után Ürményi fogadja az egyetem tanácsát, melyet Kelemen Imre rektor, a jogi kar professzora vezet eléje. Az elnöknek az a kívánsága, hogy az összes karok tanárai tegyenek írásbeli jelentést munkásságukról, a tankönyvek minőségéről és a tanítás módjáról.

„*A tanács henye és munkátlan tagjai*” — írja Horvát — erre igen elképedtek, de nem mertek szólni.<sup>25</sup>

Ez a nem éppen hízelgő kijelentés felkelti érdeklődésünket. Kik voltak ebben az időben az egyetem tanárai, s milyen hatással lehettek az ifjúságra?

Hiába oszlott fel a jezsuita rend, hiába alkalmazott II. József már protestánsokat is az egykori jezsuita főiskolán, az egyetemnek világi átalakulása a felvilágosodás gondolata jegyében nem következett be teljesen még a napóleoni időkre sem.

A jogi karon ugyan már mind világi tanárok tanítanak — még a volt jezsuita Kelemen Imre is világi életet élt és megnősült<sup>26</sup> —, a bölcsészeti karon azonban 12 professzor közül csak 4 volt világi. A 8 pap közül 5 jezsuita<sup>27</sup>.

A bölcsészeti tanfolyam szerepe lényeges volt: hiszen először mindenkinek ezt kellett elvégeznie, csak azután iratkozhatott be a többi kar valamelyikére. Horvát István és baráti köre is a bölcsészeten kezdte meg egyetemi tanulmányait, és csak ennek befejezése után iratkozhatott a jogi karra.

Hogy a jezsuita tanárok nem tehettek nagy hatást rájuk, azt főként az evangélikus Ferenczy János naplója árulja el a jezsuiták ellen elszórt megjegyzéseivel. De a katolikus Horvát Mindennapja is tele van a katolikus klérust lebecsülő kijelentésekkel. Ferenczy tehát nem csupán a maga nevében beszél, hanem barátait is képviseli, mikor közli véleményét a jezsuita nevelésről:

„...néhány egyes Jesuiták szép tudományokkal kértek, de mellettük, ámbár egész országbeli ifjúságot oktatások alatt tartották, mindenenk sűrű vakságban fetrengettek. ... a Világiak semmi elméleti nagyobb... megvilágosodásra alattok nem mehetek.”<sup>28</sup>

Érdekes, hogy ez a vélemény éppen akkor hangzik el, mikor a kormányzat a bencések, ciszterciták és premontreiek visszaállításával a papi nevelést kiterjeszti. Az is figyelemre méltó, hogy ezt az elhatározást nem csupán a másvallásúak és az ifjúság, hanem az élete delén már túljutott egykori pálos szerzetes, Virág Benedek is aggodalommal fogadja, aki ekkor a szerviták pesti kolostorában lakott. 1805.



március 5-én Horvát Istvánnal együtt sajnálkoznak a meginduló bencés, premontrei és cisztercita nevelésen, és szomorúan várják az ebből fejlődő „férges gyümölcsöket.”<sup>29</sup>

Mindebből nyilvánvaló, hogy az egyetemen tanító exjezsuiták a régi szellem képviselőiként nem lehettek a modern gondolkodás felé tájékozódó ifjúságra hatással. Különben is, mint matematikusok, csillagászok, tudományuknál fogva is távol álltak a nyelvet és irodalmat kedvelő körtől. A történelem tanára, Trenka Mihály pedig minden munkásság nélküli, annyira jelentéktelen ember volt, hogy a naplók csak futó és megvető említésre méltatják. *Mitterpacher Lajos*, a mezőgazdaságtan öreg tanára az egyetlen jezsuita, akiről Horvát naplója elismeréssel emlékezik meg, emlegetve szorgalmát és nagy tudását. Vele Ürményi is megkülönböztetett tisztelettel bánt. Talán nem véletlen, hogy ő, aki a legmodernebb, a felvilágosodás szellemére mutató tudományát tanította, és nem teológiai vagy filozófiai nézeteket nyilvánított, a legkevésbé juthatott ellentétbe a másféle világnézetűekkel. Megbecsülését pedig személyes szeretetreméltósága emelte.

Egészen más helyet foglaltak el azonban a kor felfogásában a jezsuitákkal szemben a piarista rend tagjai. Az a modern szellem, mely a régi alapítású szerzetesrendekkel szemben a legújabban alapított piarista rendet megkülönböztette, megnyilvánult egyes tagjainak életpályájában, nevelési munkájában is. Pest egyetlen gimnáziumát már 1717 óta ők vezették, s az ide helyezett egyetemre is csakhamar bejutottak. Koppi Károlyt, a filozófia tanárát a kormányzat éppen haladó gondolkodása miatt függesztette fel állásától.<sup>30</sup>

A napóleoni időkben az egyetemen az öt jezsuitával szemben három piarista tanított. A matematikus Schmidt Györgyöt leszámítva, a másik kettő nem jelentéktelen ember, és ugyancsak a modern idők felé való tájékozódásról tett tanúságot.

*Dugonics András* neve eléggé ismeretes az irodalomtörténetből. Egyike volt az új utakon járó magyar íróknak. Ebben az időben azonban már öreg ember, s az ifjúság körében ébredező eszméktől távol áll. Tantárgya, a matematika sem volt alkalmas arra, hogy irodalmi hatása lehessen a tanulókra. Személyileg is távol állhatott Horvát baráti körétől, mert 1807-ben egyike volt azoknak, akik Horvát professzorságát megakadályozták.<sup>31</sup>

A másik piarista *Szűts István*, a filozófia tanára és Horvát kedves embere volt. Különösen politikai felfogása egyezett az ifjúság haladó kis körével, mert éppúgy a magyarok felszabadulását óhajtotta a Habsburg-ház igájából. Napoleon seregeinek közeledése idején azok közé tartozik, akik reménykednek a francia sereg győzelmében, és a németek vereségét kívánják. Horvátot kölcsönkönyvekkel látja el. Tekintve, hogy Horvát filozófiai olvasmányai mind a Kant-féle filozófia körébe utalnak, jogosan feltehető, hogy Szűts is titokban kanti szellemben vélekedett, akár elődje, Koppi. Ez a vélekedés már maga is ellenszegülésnek számított a kormányzattal szemben, hiszen Kant filozófiáját 1795 óta tilos volt az egyetemen tanítani.<sup>32</sup>

A jogi kar professzorai már mind világiak ebben az időben, egyedül *Kelemen Imre* volt korábban jezsuita, mint említettük. Kelemen, a magánjog professzora a legjobb hírű tudósok közé tartozott.<sup>33</sup> Hogy Horvát is becsülhette, mutatja, hogy életrajzi adatait szorgalmasan feljegyezte naplójába. Személyével azonban nem túlságosan rokonszenvezett, s működését éles kritikával kísérte. Ezt a következő sorai is bizonyítják, melyeket 1805. március 2-án jegyzett fel: „*Ma a délelőtti lecke alatt nem keveset boszorkodtam Kelemen Imre tanítómra, ki, midőn Béla király Pál jegyzőjének történetes könyvéből bizonyos helet hozott fel állításának megvilágítására, nem tudván olvasni a szokatlan írásmódú szavakat, fölkiáltott: quam hispida nomina! és a tanulóknak nagyobb részével az akkori nyelvet kinevettette. Máskor is tett ő már eképen.*

*En pedig, a mellettem ülő Markovics és Ferenczy barátaim között ilyen szólottam: quam hispida futilis perfunctor in philologia cognitis.*"<sup>34</sup>

Közelebb állott a triumvirekhez Markovics Mátyás egyházjogtanár, úgy is, mint Markovics János barátjuk apja. Felfogása modern szellemű volt, s 1795 előtt Gyurkovics Ferenczel együtt olvasókabinetet tartott az ifjúság számára, ahol a francia forradalmi röpiratokat olvashatták. <sup>35</sup> Az ifjúság közt ekkor is terjedő tiltott könyvek jórészt az ő könyvtárából származhattak. Fia többször ad kölcsön könyveket Horvátnak. Őslakó pesti, rác familiából származott.<sup>36</sup> 1795 után magartartása óvatosabb lett, alkalmazkodni igyekezett a kormányzathoz, s királyi tanácsosi címet szerezve, 1806-ban az egyetemi nyomda igazgatója lett.<sup>37</sup>

Az egyetem világi tanárai sorában a korabeli, modern műveltséggel nem a kormányzat kegyeltjei rendelkeztek, hanem éppen az a két bölcsészeti protestáns professzor, akik II. József türelmi rendelete következtében kaptak tanszéket: a Göttingában tanult *Schwartner Márton* és *Schedius Lajos*.

Mindkettő tárgykörénél fogva is közel állt Horváték köréhez, a történelemhez és az irodalomhoz. *Schwartner*, az oklevéltan professzora és az egyetemi könyvtár őre, nyelvészeti kutatásaiban tudott segítségére lenni Horvát oklevél-búvárlatainak, *Schedius* pedig, az esztétika tanára, az irodalom szelleméhez állt közel.

Mégis, vizsgálódásaink azt mutatják, sem *Schwartner*nek, sem *Schedius*nak nem lehetett mélyenjáró hatása az egyetemi ifjúságra. A Göttingából hozott szellemi útravaló az állami ellenőrzéssel és aprólékos megkötésekkel agyonterhelt egyetemen nem gyümölcsözhetett. De nem lehetett eredményes a felvilágosodás neohumanista, görögös-klasszicista iránya, mert a magyar művelődés, a németekkel ellentétben, más eszmények után indult. Nem lehetett végül eredményes azért sem, mert *Schwartner* és *Schedius* németajkúak voltak, és tudományukat nem magyar nyelven művelték.<sup>38</sup>

Sokat jelentett azonban barátságuk, segítő szellemük a fiataloknak. Különösen *Schedius* az, aki törődik velük. 1804-ben például Horvátot és Ferenczyt ajánlja Teleki László grófnak könyvtára rendezésére. A két ifjú a könyvtár rendezése közben értékes, tudományos anyaggal jut kapcsolatba: a későbbi Akadémiai Könyvtár állományával. 1807-ben pedig *Schedius* a legkitartóbb pártfogója Horvátnak, hogy a magyartanszéket elnyerhesse. Semmi sem lesz a magyar nyelvből, ha nem Horvát lesz a tanító — ezt mondja Ürményinek. <sup>39</sup>

*Schwartner* távolabb állt, politikai magatartása is óvatosabb volt. Bár 1795 előtt Koppi Károllyal, Schönwiesner István régészprofesszorral és Kármán Józseffel, az Uránia szerkesztőjével ő is állandó vendége volt *Schedius* forradalmi gondolatokat ápoló szalonjának, a napóleoni időkben már jobban vigyázott magára. Pedig annak idején nem is őt, hanem *Schediust* akarták Martinovicssal kapcsolatban perbe fogni.<sup>40</sup> Ferenczy így ír róla: „*Schwartner furtsa elméjű ember, ki jól tudja, hogy még Jesuiták és ezeknek tanítványi által mindenek Országunkban igazgattatnak, hogy ő Statistikabeli Professorságot annál bizonyosabban el nyerhetne, a Jesuitáknak ditséretökre vetemedett.*”<sup>41</sup>

E vélemény azonban túlzás, mikor *Schwartner*t kétszínűséggel gyanúsítja. Ő voltaképpen német anyanyelve és higgadt magatartása miatt állt állandó gyanúban a heves ifjak előtt. Ferenczy soraiban már az a gyanakodás lappang, mely néhány évvel később, Horvát támadása által, nyilvános meghurcoltatását eredményezte.<sup>42</sup> *Schwartner*, mint kijelentései bizonyítják, éppúgy magyarnak tartotta magát, mint *Schedius*, csupán a nyelvről vélekedett pesszimista módon. Lényegében azt hitte, amit *Schedius* is nyíltan vallott: hogy a magyar nyelv nem alkalmas a tudományok művelésére.



Mégis, csupán Schedius az egyetlen, akiről a feljegyzésekben csak jót olvasunk, a feltétlen elismerés hangján. Az ő hosszú tanári működése — 1792-től 1842-ig — ötven esztendőn át, összekötő kapcsot jelentett az egyetem régi és új nemzedéke között, átnyúlva a felvilágosodás kezdő idejéből a reformkor nemzeti harcainak éveibe, Kármán barátságától Petőfi fellépéséig.

Schedius figyelmezteti Ürményi elnököt 1809-ben, hogy ha választ akar kicsikarni a professzoroktól kérdéseire, akkor határidő kell szabnia. „*Az idevalók, úgy-mond, kenyélni, nem dolgozni tanultak ekédig.*”<sup>43</sup>

Ürményi február 15-ét tűzi ki határnapnak. A rektor, Kelemen Imre panaszkodik is Horvátnak, hogy milyen sok munkát adtak nekik, s kéri a határidő meghosszabbítását. Az elnök azonban erre nem hajlandó.

1809. február 19-én vizsgálja át Horvát István mint elnöki jegyző, a professzorok beérkezett válaszait. Bár csak sohase látta volna őket — így sóhajt fel naplójában. A legtöbb válaszból az derül ki, hogy a tanárok semmi új tudományos művet nem olvasnak. A legtöbbben, különösen a jogászok, semmit sem dolgoznak. A tankönyvek pedig, melyekből tanítanak, silányak és elavultak. „*Most is — fakad ki Horvát — midőn a nagy Kant határt vont a tudományokban, Martini silány positioi taníttatnak azon penészes írásokból, melyeket 30 év előtt egyik tanító a másiktól mint tanítvány leírt.*” (1809. jan. 4. és febr. 19.) Csak néhány professzor van, aki írt is valamit, mint Winterl, Kitaibel, Schwartner, Mitterpacher, Schuster, Schönbauer, Schönwiesner, Rátz és Bene, de ezek is milyen keveset írtak magyarul — jegyzi meg bánatosan.

S a magyar dicsőségért lángoló, és a magyar nemzet javára mindenkor elfoglalt Horvát mindezek után keserű józanságú sorokat vezet be naplójába: „*Az a legnagyobb oka szerentsétlenségünknek, mely reánk magyarokra folyvást szaporodik, hogy mi az idővel nem okosodunk.*” (1809. febr. 19.)

Ilyen körülmények között nem csodálatos, ha az egyetem tanárai igen kevés hatással lehettek a művelődni vágyó magyar ifjúságra. Vagy mégis? Élt az egyetemen legalább egyetlen tanár, aki a nemzeti művelődés szolgálatába állva hatni tudott a felnövekvő és nemzeti önrzetére büszke új nemzedékre?

#### *Révai Miklós és a magyar tanszék*

Valóban, a felsoroltakon túl következhetik csak *Révai Miklós* neve. Ő mint a magyar tanszék professzora egyik karhoz sem tartozott. Tanszéke a rendkívüli tárgynak kijáró mostoha elbánásban részesült, nem tekintették egyenrangúnak a többi tanárral. Helyzete kitűnik saját szavaiból, melyeket 1805-ben pártfogójához, Somogyi János alkancellárhoz — Ürményi sógorához — írt levelében találunk: „*Valamint elejéntén, úgy szeretem most is hivatalomat s gyönyörködöm benne, noha már kezdetben láttam, azóta is... tapasztaltam annak szinte a megvetésig való alacsonyosságát. Mert a magyar iskola mindenütt igen rosszul áll, a gymnasiumokban, az Akadémiákban, de legrosszabbul az universitátnál.*”<sup>44</sup>

Hallgatóinak száma az első évben 13, a másodikban 23, a harmadikban 9, a negyedikben 8.<sup>45</sup> Íme a négy tanév statisztikája, melyet az 1802/1803 — 1805/1806 években az egyetemen eltöltött. Az ötödik tanévet is megkezdte ugyan, de halálos betegsége miatt már abba kellett hagynia a tanítást.<sup>46</sup>

Mégis, e rövid idő alatt is, e félrevert, méltatlan helyzetében is tudott hatni, sőt, a többi tanár mellett egyedül *lelkésíteni*.

Révai Miklós 1802. október 8-án jelent meg először tanszékén. Bemutakozó előadását a következő szavakkal kezdte meg: „*Uraim, nem tudunk magyarul.*”

A fiatal Horvát István, aki a hallgatók soraiban feszengett, felháborodással és ellenségesen fogadta e kijelentést, valóságos inzultusnak érezte.<sup>47</sup> Ez a kezdeti harag és ellenérzés volt a legmélyebb impulzus, mely őt, s őáltala ifjú baráti körét a pesti egyetemen érte.

Szükség volt erre a kemény, illúziótlan kijelentésre, melynek igazsága fokról fokra mutatkozott meg. Az órákon kiderült, hogy egészen más dolog magyarul *beszélni*, mint *tudni*. Révai volt az, aki a sok összevissza jelentkező helyesírási fel-fogás zűrzavarában először hirdette egységes rendszer kialakításának szükségét.

Módszere, felfogása nem volt mindenben helyes, tévedésekkel küzdött ő is. Nem követte Sajnovics felismerését a finnugor nyelvrokonság valóságában, s bár Gyarmathi Sámuelnek barátja volt, az *Affinitas* eredményeit nem tette magáévá. Még túl sok szerepet kapott nála a héber nyelvrokonságról való képzelgés. Bár ötlet-felvillanásai sok értéket tartalmaznak, a rendszeres, összehasonlító nyelvészet első kísérlete nem az ő érdeme. Makacsul védett olyan álláspontokat, mint például a *ts* és *tz* használata a *cs* és *c* ellenében.

De elgondolása, mely a nyelvészetben a múltból akarta megérteni a jelent, a történeti nyelvemlékek felkutatásában bűvárkodva, s a nyelv eredeti természetéhez alkalmazkodva, döntő hatása volt helyesírásunk végleges megállapításában.

Ez a szomorú életű, kellemetlen modorú, mindenkivel összevesző, s oly sokaktól megtaposott ember középiskolai tanári pályáján nem úgy mutatkozott, mint aki tanítványok nevelésére alkalmas.<sup>48</sup> Hirtelen lobbanó dühe, makacs gögje és alkalmazkodni nem tudása barátai előtt is befeketítette. Gyarlóságaiiban pedig könnyű, védtelen áldozatként kínálkozott sok, nagyrészt magaszerezte ellenségének. Mielőtt a pesti egyetemre került, szomorú és szégyenletes harcot vívott esztergomi tanártársaival éppen az ifjúság nevelése érdekében. De szerencsétlen modora és sok igazságtalansága után már az igazságért sem volt hálás neki senki, az ifjúság sem.<sup>49</sup>

Azok közé tartozott, akik nem hivatásból, hanem a tudományos ambíció kielégítésére választották a papi pályát, alacsony sorból, csizmadia fiaként emelkedve. Gondolkodása több rokonságot tartott a felvilágosodás eszméivel, mint az egyházas szellemmel. Megélhetésének szüksége azonban, bár elsodródott a renddel való szakításig, nem engedte, hogy a végső lépést megtegye. Annál is inkább, mivel nemcsak egyházi hatóságával, hanem a világi fórumokkal sem tudott kielégítő kapcsolatokat kiépíteni.

Meghasonlásban élt, békétlenül a világgal és önmagával. Nem tudott sok szeretetreméltóságot adni másoknak, kiméletlen, sőt durva tudott lenni azokkal, akik véleményét nem osztották. Csak egyetlen szeretet volt benne állandó és töretlen: a magyar nyelv iránt érzett szeretete.

Ezért képes volt túrni a nyomorúságot is. Pedig voltaképpen fényes és könnyű életre vágyott, melyet ifjúkorában fel is róttak neki. Egyetemi tanár korában már törődött testtel, többféle bajjal küszködve élt Váci utcai lakásán, hadakozva a pesti drágasággal, a kereskedőkkel, s általában mindennel és mindenkivel. Csekély fizetésből nem tudott megélni, állandó segélyekre, kéregetésre szorult, miközben finomabb ételekre vágyakozott. Udvarában csirkéket és libákat nevelt, s róluk pontos és lelkiismeretes kimutatásokat készített.<sup>50</sup>

Utolsó levelében ezt írja: „*Fáradozásimban nem segít a Király, nem segít a Haza. Az egészségem is teljességgel megbomlott... Nyugodalomra és halálra kérek-zem... Már nem élhetek soká. Ha Hazámban kell meghalnom, kétszer fogok meghalni, hamvaim sem nyughatnak kegyetlenkedő mostohámnak fagyos kebelében.*”<sup>51</sup>

Kétségek között, összetörve halt meg gazdasszonya karjaiban 1807. április 1-én déli egy óra tájban, abban a pillanatban, mikor Ferenczy János a szobájába



lépett. Halála előtt még legodaadóbb hívét, leglelkesebb tanítványát, Horvát Istvánt is megtagadta.<sup>52</sup>

Mégis, ennek a mindenkire haragvó, mindenkivel összevesző, nyomorúságos sorsú embernek végül is sikerült átörökítenie élete egyetlen szeretetét és lelkesedését. Azt a célkitűzést, mely a magyar nyelvet — a németajkúak véleményével ellentétben — alkalmassá tette a tudományok művelésére.

Horvát István átmentette tanárától ezt a magyar nyelv iránti lelkesedést, és rajongó hevét az sem tudta lerontani, hogy Révai, éppen halálos betegségében, Horvát ellenségeinek hitelt adva, megtagadta. Halála után néhány héttel így ír a tanítvány az elköltözött mesterről: „Éjjelenként Révaival beszélgetek álmomban egy héttől fogva, s valóban, ha keblemben könnyen hívő lélek jéskelne, el hitelném magammal, hogy a Nagy férfinak árnyéka naponként körülöttem lebeg...”<sup>53</sup>

### A nyelvművelés

Mit jelentett Horvátnak Révai szelleme?

A tanítvány átvette mesterétől a nyelvtörténeti vizsgálódás módszerét. Éppúgy felboncolta a szavakat, összetételüket, eredetüket kutatva, mint Révai. Nyomozott régi alakjuk után. Így vezetett útja a régi könyvek és oklevelek ismeretéhez. Ferenczy, mikor 1805-ben elkezdte naplóját, Horvátot már úgy emlegeti, mint oklevéltani szaktekintélyt. Állandóan az Egyetemi Könyvtárban és a Széchényi Ferenctől újonnan alapított nemzeti könyvtárban bújárkodik. A magyar okleveles anyagot még professzoránál, Schwartznernél is jobban ismerte.

Nyelvészeti felfogásában éppen olyan hajthatatlan és makacs volt, mint mestere. Saját felfogásából nem engedett. A szavak eredetének racionális tiszteletében annyira ment, hogy a továbbképzésekben is mindenütt megőrizte a szó eredeti alakját. Tehát nem *szava*, hanem *szova*, nem *java*, hanem *jova*. A *ts*-t és *tz*-t pedig Révaihoz illő szenvedéllyel védte tovább a *cz* és *cs* ellen, Kazinczyval szemben is. De még tovább is ment: a birtokos *j* ragját ugyancsak a racionális egyöntetűség kedvéért törölte, s itt már Révaival is ellenkezésbe jutott. Nem *barátja*, hanem *baráta*, nem *lángja*, hanem *lánga*. Dühös mestere ezért egyszer megfenyegette, hogy többet nem ismeri tanítványának. Horvát ettől kezdve Révai előtt nem beszélt tovább felfogásáról, de makacsságára jellemző, hogy mestere sem tudta meggyőzni, továbbra is úgy írt, ahogy ő gondolta helyesnek. Racionális gondolkodása merev szabályokba akarta szorítani a nyelvet, és ellenkezett Kazinczyval, aki az ízlést tette meg irányadónak. Horvát ingatagnak vélte az ízlést, túlságosan érzelmi természetűnek, szubjektívnek, és lényegében a tudós álláspontjáról ítélte meg az egész nyelvkérdést. Nézetei Révai személyén túl a mester mintaképig, a német Adelung vélekedéséhez nyúltak vissza.

Ez a túlzó racionalizmus volt az, mely már ifjúkorában arra kárhoztatta, hogy egy feledésre ítélt irány, egy konzervatív felfogás reménytelen bajnoka legyen. A fejlődés, sajátos módon, a Horvátnál jóval idősebb Kazinczy felfogásának kedvezett, aki ekkor már, Adelung nézetein túljutva, Wieland felfogását követte, s a nyelvet a költő álláspontjáról tekintette a tudós racionalizmus helyett.<sup>54</sup> Kazinczyt nem kötötte meg a múlt, s nyíltan hirdette a költők nyelvalakításának, új szók teremtésének „királyi jogát” — akárcsak Wieland. Ugyanakkor ellensége volt az egyöntetűségnek, és ápolta a dialektusokat is, hogy a nyelv eleven és színes maradjon. A Horvát-féle racionalizmus a nyelv elszürkülésévei, unalmassá válásával fenyegetett.

Nyelvészeti felfogása tehát nem volt éppen fejlődésképes, de annál makacsabb.

Ez a makaessága, hasonlóan Révaihoz, sok ellenséget szerzett neki. Végso fokon ennek köszönhetette azt is, hogy mestere halála után sikertelenül pályázott a magyar tanszék elnyeréséért.

De nemcsak a saját, hanem Révai ellenségei is ellene támadtak.

Ebben a kialakulatlan, forrongó korszakban egyébként még nem lehetett megkülönböztetni egymástól a maradandó és a rövidéletű irányzatokat. Ezek csak később, évek múlva váltak el. Horvátnak még tekintélyt is biztosított felfogásának állandósága és az a hæv, mellyel álláspontját védeni tudta.

Műveltségsojának, tanulásvágyának jellemző vonása, hogy mindent a nemzeti haladás szempontjából tekint. „*Én akármilyen jót olvasok — írja naplójában — azt mindenkor a magyar nemzet jóváért forgatom, hogy üdövel élő nyelveken hasonlókat készíthessek olyan hazafitársaimnak számokra, kik idegen nyelven íratott munkákat olvasásra éppen nem érkeznek.*” (1806. márc. 1.)

Ezt szó szerint kell érteni. „A magyar nemzet java” az egyetlen mértékké vált számára, mely, sajnos, az igazság felismerésében idővel egyre jobban akadályozta, s egyre elfogultabbá tette. A hazájáért való rajongás alkalmatlanná tette a tudományos higgadtságra és kritikára.

### 3. Az Egyetemi Könyvtár

Pedig a kritikára ugyancsak szüksége lett volna Horvátnak. Hiszen a történeti nyelvészkedés, mint említettük, a régi könyvek és oklevelek búvárlásához vezette. Ezen keresztül pedig érintkezésbe került a történettudománnyal is.<sup>55</sup>

Kutatásai főként az Egyetemi Könyvtárban folytak, ahol a Hevenesi és Kaprinai-féle másolatgyűjteményben a leggazdagabb okleveles anyagot találhatta. De szorgalmasan járt a pálos kolostor harmadik emeletére is, ahol az első éveit élő Széchényi Könyvtár volt elhelyezve.

Az Egyetemi Könyvtár volt ekkor a leggazdagabb, s 1804-ig az egyetlen nyilvános gyűjtemény. Voltaképpen az 1635-ben alapított egyetemnél is idősebb: mint a nagyszombati jezsuita konviktus könyvtára keletkezett még a XVI. században. A könyvtár igazgatója ezekben az években Schönwiesner István volt, a neves régész, az érem- és régiségtan professzora, a haladó gondolkodású *tudós polgárok* egyike. Első ör Schwartner Márton volt, az oklevéltan professzora, aki Horvát figyelmét rendszeren felhívta, ha érdekesebb oklevélanyag került a kezébe.<sup>56</sup> A fiatal Révaitanítvány így lett ifjú kora ellenére olyan oklevéltani tekintély kortársai között, hogy a magyar anyag ismeretében Schwartnert is felülmúlta. Sok megállapítása pedig a mai oklevéltudomány előtt is megállja a helyét.<sup>57</sup>

De elevenül élt még a nemrég elhalt könyvtárosi elődök szelleme is ebben az épületben, a ferences zárda között. Itt dolgozott Schwartner közvetlen elődje az 1787-ben elhunyt *Cornides Dániel*, valamint Schönwiesner előde az igazgatói széken: *Pray György*. Mindketten egyúttal az egyetem történetészprofesszorai is voltak. Az egyetemi könyvtár tehát valójában a történettudomány fellegvárát jelentette.

Az egyetemen a magyar történet tankönyve ebben az időben Pray György műve volt. Pray 1801-ben halt meg, s a régi, jezsuita tanárok közé tartozott.<sup>58</sup> Rendtársával és professzor kollégájával, *Katona Istvánnal* együtt a magyar történetírás legfőbb tekintélye volt.

Bár mindkettő a barokk szellemű, katolikus történetkutatás képviselője, ketjük között mégis nagy a különbség. Horvát, aki még látásból ismerhette mind-



kettőt, így világítja meg ezt a különbséget: „Közönségesen eddig még egy jó történetírónk sincsen, mert Katona egész az unalomig szentes, Pray pedig, ha nem oly buzgó pap is könyvében, mint Katona, mégis mind szentes, mind igen jog a fejedelem mellett akkor is, mikor a nemzetnek tagadhatatlan igazsága vagon.”<sup>59</sup>

Felfogásuk tehát már nem elégíthette ki a forradalmi légkörben és a felvilágosodás eszmévilágában felnőtt új nemzedéket. Horvát, aki a megyegyűlésen látta egyszer Katonát, így jellemzi: „Praynál testesebb, járása lassú, feje lecsüggő. Arcán látszik, hogy buzgó jesuita.”<sup>60</sup> Az egyetemen ekkor már rég, 1784 óta nem tanított, Horvát tehát már nem lehetett a tanítványa. Hasonlóan Pray sem tanított már Horvát idejében, de a városban lakott haláláig.

Mikor a kis, baráti kör megalakul, Pray már halott, de szelleme még él. Sőt, 1805-ben Budán posthumus műve jelent meg: *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis* címmel. Ebben a könyvben megjelent életrajza is Paintner Mihály apát tollából.

Paintner Révai Miklós pártfogója és barátja volt. Ferenczy Horvát szállásán pillantja meg a könyvet 1805. január 14-én, és mohón kezdi olvasni Pray életrajzát. Aznap nem tudja befejezni, haza kell mennie, de másnap kora reggel már megint Horvátnál van, hogy folytassa az olvasást. Ezzel kapcsolatban azután ő is elmondja véleményét Prayról naplójában: „... melly nagy nevet ezen Jesuita Magyar Literaturában szerzett, számos munkái meg mutatják... Olvastam taval némely Cornides Danielhez küldött levelét, tsodálni igaz barátságát... ezen Lutránushoz nem győztem.”

Pray leveleit akkor látták, mikor a Teleki grófok könyvtárát rendezték, ahol valaha Cornides könyvtárosa volt.<sup>61</sup> Az evangélikus Cornides, az erlangeni egyetem neveltje nagy tiszteletben állott az ugyancsak evangélikus Ferenczy János előtt, s a felvilágosodás felé való tájékozódása rokonszenvessé tette. Idős korában neveltjével, az ifjú Telekivel Göttingába utazott, s megismerkedett a nagy jelentőségű egyetem modern szellemével. Innét levelezett Prayval. Ferenczy így jellemzi: „Cornides egy tökéletes szabad gondolkodású, nemes emberiség követő tudós volt.”<sup>62</sup>

További feljegyzéseiből az derül ki, hogy Prayban is azt becsüli csak, hogy Cornides barátja volt: „... Pesten laktában, Cornides halála után, Mitterpacher Lajos, Trenka Mihály és több Jesuitákkal együtt élén, hogy előbbeni Jesuita természete vissza tért ekkor ki adott munkáiban nyilván kijelentette.” Az utolsó munkáiban „első zikelytől fogva utolsó betűig hízkelő, hamis, ravasz módon megy.” Példának említi, hogy a nemzeti királyt, Zápolyát nem ismeri el királynak a Habsburg Ferdinánd ellenében. I. Lipótból pedig jámbor fejedelmet farag, és minden rosszat a nemzetnek tulajdonít. „Nagy tudású ember volt — teszi még hozzá — de Cornidesnek ritka emberiség szerető lelkét Pray magáévá nem tette.”<sup>63</sup>

Mindezekből nyilvánvaló, hogy Horvát és társasága a nemzeti múlt kutatásában nem találhatott követendő mintaképeket. Sőt, a királyi tekintéllyel szemben a nemzet, a nép igazságának keresésével, történetfelfogásában Horvát egészen magára maradt. Nem azért, mintha egyedül benne élt volna ez a modern, humanista történetfelfogás. Azért kellett egyedül maradnia, mert a régi történetíróknak nem csupán ellenkező felfogását vetette el, hanem szorgalmas, adatgyűjtő és higgadtan rendszeres munkamódszerét is. Ebben nemcsak Pray, hanem Schwartner mellett is elmaradt. Igaz ugyan, hogy Horvát is nagy szorgalommal, éjt nappá téve búvárkodott, ismereteit azonban nem tudta rendezni. Arra sem volt képes, hogy sokszor szellemes és az igazságra rátapintó ötleteit komoly, tudományos érvekkel bizonyítsa. Bár élt benne a modern történetfelfogás igénye, a „nemzet java” kritikáját mindig befolyásolta. Ezért nem lehetett belőle igazi történetíró, minden modern igénye mellett sem, soha.

#### 4. Eggenberger könyvtár boltja

Pest város legrégibb könyvesboltja *Eggenberger József* tulajdonában volt, aki a XVIII. század derekán alapított üzletet Wigand özvegyétől vette át.<sup>64</sup> Mivel a könyvkereskedők egyúttal kiadók is voltak, természetes, hogy üzletük nem csupán a vásárlóközönség, hanem az írók találkozóhelye is volt.

Horvát is gyakran látogat az üzletbe, ahol összetalálkozik a „tudós polgárok” legjobbjával. 1805. szeptember 24-én például, miután előzőleg Virág Benedekkel sétált a hajóhídon, majd Markovics János zongorajátékát hallgatta, betér „Eggenberger könyvtár boltába.” Itt találja a professzorok közül Szűts Istvánt, és a híres, külföldön is ismert magyar orvostanárt, Bene Ferencet, akinek előadásait Horvát is hallgatta. De itt ül Kultsár István is, a *Hazai Tudósítások*, az első pesti magyar nyelvű újság szerkesztője. Valamennyien az *Allgemeine Literatur Zeitungot* olvassák.

Eggenbergernél tehát híreket is lehetett szerezni, amolyan újságolvasókabinetéféle. Horvát azonnal beszédbe elegyedik az ottlevőkkel. Aztán kilépnek a boltból, s megindulnak az utcán, hazakisérve Kultsárt. „*Útunkban mely Árpád onokáihoz illő beszélgetést folytattunk!*” — kiált fel büszkén Horvát a naplójában.

Mi volt az Árpád unokáihoz illő beszélgetés 1805-ben? A nyelv terjesztése, a hazafiúság, a tudományok felvirágoztatása.

Napoleon ágyúi már a közelben dörögtek. A francia sereg bevonult Bécsbe, az udvar cseh földre menekült. Pozsonynál Davoust generális és Pálffy Lipót tábornok csapatai néztek szembe egymással. Ekkor történt, hogy a szorongatott helyzetben levő József nádor fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett Pálffy gróf útján.<sup>65</sup> A tárgyalás folyamán azután Pálffy messze túllépte felhatalmazásának körét, melynek eredményeképpen Davoust egy röpiratot adott ki. Ebben a röpiratban arról van szó, hogy Napoleon minden segítséget megad a magyaroknak, ha meg akarnának szabadulni az osztrákok uralmától.

A röpirat kinos és gyanús helyzetbe hozta a nádort, aki Pálffyt azonnal elmozdította, s azon igyekezett, hogy minél kevesebben értesüljenek erről a dologról. Az ügy nem is keltett különösebb feltűnést. A röpirat azonban mégis eljutott Pestre. Itt Schedius latinra fordította a szöveget. Horvát Szűts Istvántól kapta meg, a filozófia professzorától.<sup>66</sup>

A bécsi igában görnyedő szellemi emberek között egy pillanatra felcsillan a szabadulás reménye. Hiszen minden vágyuk, minden cselekedetük tiltott és bűnös a kormányzat szemében. Háttha? De a franciákban és Napoleonban sem lehet igazán bízni. A kis egyetemi kör politikai ideálja nem is annyira a francia forradalom, mint inkább az amerikai demokrácia. Ferenczy így ír erről naplójában: „...*az egész Frantzia Nemzet távol sem vala annyira el készítve [a felvilágosodásban], mint a boldog Éjszaki Amerikai Szabad Társaság tagjai.*”<sup>67</sup>

Horvát pedig leveleiben „a mindeneket zavaró Napoleon”-ról beszél.<sup>68</sup> Bár 1809-ben, az új háború idején még egyszer fellobban benne is a remény, igazi véleménye mégis csak az, amit Ferenczynek ír: „*Óhajts inkább békességet, mintsem vérengző háborút...*”<sup>69</sup> Még a korát meghazudtolóan lelkesedő Virág Benedeket is leinti a győri csata idején. Az ősz expaulinus ezekkel a szavakkal fogadja: „*Fut a német, örül a magyar.*” Horvát azonban figyelmezteti, hogy a vereség a magyarokat is érte, nincs mit örülni rajta.<sup>70</sup>

De Eggenberger igaz jelentősége, hírszerző jellegén túl, mégiscsak a könyvek közvetítése. Igaz, hogy a kormányzat és a szigorú cenzúra a könyvek forgalmát szinte megbénítja, s éppen a legjelentősebb, legértékesebb művek csak titokban terjedhetnek.



Ilyen tiltott mű például 1795 óta Kant filozófiája, melynek előadását betiltják az egyetemen.<sup>71</sup> Ennek ellenére az ifjúság Kantot és követőit tovább olvassa, mint ahogy Horvát naplójából értesülünk. Sőt, e könyvek némelyike Eggenberger boltjában is megtalálható. 8 forintért árusította például Johann Heinrich Tiefttrunk kantianus filozófus és hallei egyetemi tanár munkáját Kant rendszeréről. Ferenczy 1807. augusztus 26-án írja a Válban tartózkodó Horvátnak: „*Tiefttrunknak Kant természeti és erkölcsi tanításáról való munkáját e napokban kerestem. Eggenberger Ur azt mondta; hogy az utolsó példányt Te vetted meg, és hogy a munka ára 8 ft. Barátságodnak legszebb jelét adhatnád, ha ezen munkát, vagy... Kantnak akármely munkáját elküldenéd.*”

Kant idealista rendszerén túl azonban felbukkannak az olvasmányok között materialista művek is. Ferenczy buzgón olvassa például *Raynald: Histoire philosophique et politique* című művét, mely korában a francia felvilágosodás egyik legfontosabb könyve.<sup>72</sup> Ugyancsak ő olvassa, majd adja kölcsön Horvátnak d'Holbach híres művét, a *Systeme de la nature*-t Frankfurtban és Lipcsében kiadott német fordításban. Horvát ugyanis nem ismerte a francia nyelvet, bár elkezdte tanulni. Ezért nem is tudott oly közvetlen érintkezésbe lépni a francia írókkal, mint Ferenczy. A német fordítást azonban ő is elolvashatta. Utána valóságos védőbeszédet tart önmaga mellett naplójában:

„*Ha akárki lésszsz, kegyes embertársom! olvasván... ezen könyvnek címét [és] reám boszongodol, vagy sajnálván ezen könyvből történt — ítéleted szerént — vesztetésemet, keseregsz állapotomon: én már előre szánakodom rajtad... Azt gondold, barátom! hogy nem e könyvek, nem az úgynevezett megvesztegettetés, hanem az együgyű és legtermészetesebb gondolatok tettenek engemet ilyes állapotokba. Nem egyezhet meg mindnyájunkban a gondolkodás móda: fogjunk tehát kezet képzőldésben és ne aggódjunk az ejélemben egymásról.*”<sup>73</sup>

Horvát materialista, a vallással ellenkező felfogása naplójában lépten-nyomon felbukkan. Ferenczy vallásellenessége pedig naplójának következő soraiban nyilatkozik: „*Az erköltségnek principiuma az emberben magában vagon. De ezen boldog magvakat elfojtja a vallás, ellenkező, káros állításaival.*”<sup>74</sup>

Mindezek arra mutatnak, hogy hiába volt a reakciós, bécsi kormányzat minden igyekezete: az egyetemen tanuló ifjúság nem az avult, előírt tankönyvekből, hanem saját korának legnagyobb hatású műveiből szerezte ismereteit, és a modern időknek megfelelően igyekezett gondolkodni.

Igaz, hogy ennek az egyetemi baráti körnek egyik tagjából sem lett nagyhatású tudós, rendkívülit alkotó író, mégis működésük, lelkesedésük és igyekezetük nélkül nem képzelhető el a reformkor tekintélyes íróinak fellépése. Horvát a legnagyobbak közt, a legnagyobbak barátságában indul, s jórészt az ő érdeme, hogy az első magyar tudományos folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* megszületik. Sajnálatos, hogy egyre jobban kifejlődő makacssága és kritikátlansága viszont éppen azt eredményezi, hogy a folyóiratot nem ő irányítja, és ferde irányba siklott munkásságával magára marad.

## 5. Teréz hajléka

Ha teljessé akarjuk tenni az egyetemi élet és Horvát István ifjúsága körében tett vizsgálódásainkat, nem szabad megelégednünk a felsorolt épületek és azok lakóinak ismertetésével, hanem szólnunk kell még egy hajlékról. Ez a lakás nem egyetlen épülethez kötődött, hiszen lakója többször változtatta helyét a városban, s ezeknek az albérleti szobáknak fekvését nem ismerjük. A források nem jelölik

meg az utcát, de Horvát feljegyzi naplójában, hogy Trézsit akkor is mindennap meglátogatja, ha azt külön nem is említi meg.

1807-ben, mikor a magyar tanszék elnyeréséért pályázott, Kelemen Imre rektor azt a kifogást emelte ellene, hogy a tanszékre azért nem alkalmas, mert erkölcs-telen életű: hiszen szobájában egy leány képét tartja kifüggesztve.<sup>75</sup> Kedves tanárától, a piarista Szűts Istvántól tudja meg, mit mondott róla Kelemen, s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „*Délután, azon rajzképnek eredeti leányánál, melyért Kelemen kifogást teve, tsokolódván, elragadtatással tapasztaltam, hogy inkább megegyező természetünkkel magyar tanítónak nem lenni, mintsem egy szép, jó és tökéletes leánykát szívből nem szeretni.*”

Ki volt ez a leány, aki mellett még a tudományos ambíciók is elhalványodtak?

Horvát első felesége, *Szalmásy Teréz*.<sup>76</sup> Hosszas, évtizedre nyúló mátkaság előzte meg ezt a házasságot. *Trézsi* — ahogy Horvát nevezi — eleinte Győrben tartózkodik, és csak 1805-ben költözik Pestre. Ettől kezdve itt változtatja lakásait, melyek nem mindig a legjobb hírű városnegyedben voltak. Trézsi maga azonban úgy jelenik meg a feljegyzésekben, mint az állandó hűség, a szerény visszavonulás és a boldog várakozás szimbóluma. Horvát állandóan gondoskodik róla, s mikor két évig Váiban tartózkodik, Ferenczy Jánost bízta meg, hogy felkeresse a leányt, átadja neki leveleit és pénzküldeményét. Ferenczy is mindig a legnagyobb tisztelet hangján szól róla, csak a hajlék, a környezet nem tetszik egyszer neki, melyben megtalálja. Ezt írja;

„*Trézsit föltaláltam a szép tzim alatt lévő házban. Tsak azt mondom, hogy én ezen házba többé napal ugyan nem mennék; tegnap a mint délután 3 órakor ki jöttem a kapuból, Swartnert az [ördög] arra hordozta. Katagva nézett reám, minő házból bújom ki — a' sok lotyónék az ajtó előtt tanyáztak és . . . nevettek.*”<sup>77</sup>

A Horvát ellen ingerelt, haldokló Révai is felröptette neki Terézt. „*A fattyú lányt is tartott magának*” — mondta elkeseredve és sírvafakadt.<sup>78</sup>

Pedig a szerény, csöndes leány nem zavarta az egyébként női társaságban szívesen forgoló Horvátot. Nem volt „társaságbeli” nő, nem bálba és mulatságba járt vele, hanem kísértáltak a Dunaparra, a malmok közelébe, ahol a fűzfák árnyékában leültek. Horvát olvasott, Teréz pedig mellette kötött és virágot szedett.<sup>79</sup> Feljegyzéseiben mindig úgy beszél a lányról, mint aki szívének központja, és akihez mindig hűséges. Valóban, 1812-ben végül feleségül is vette. Teréz azonban már a következő évben meghalt.

Hogy mit jelentett ő Horvátnak, azt Ferenczy feljegyzéseiből is sejthetjük, aki irigylit érte barátját.<sup>80</sup> Horvát maga pedig így mondja el, mit jelentett számára Teréz hajléka: „*Egész nap írtam, az oskolai üdöt kivéve. Estve Trézsim karjai között vigadtam. Édes állapot ugyanis a mély gondolkodás után, a képzelődés országából visszatérni oda, hol mi valóságos emberek vagyunk . . . Akármit mondanak a kétszínű keszkenőhöz hasonló tsalfa asceták, én azokkal tartok, akik egy szép leányzót imádtokban hordják a szerelem bilintseit, és érzik az életnek legtetszetősb gyönyörűségeit.*”<sup>81</sup>

Pedig nyílt volna számára kedvezőbb, társadalmilag biztatóbb út is a nősülésre. Markovics Mátyás professzor szívesen látta volna, ha Horvát nőül veszi a lányát. Ő azonban így vélekedett:

„*. . . ezen álnok királyi Tanácsos [Markovics] . . . arra nem fog bírnia, hogy korts leányának lépes hálójába akadjak. Soha idegen anya nem szülend ölekezéséből a Hazának magzatokat, nem is keveredik Magyar vérem abajdotz leányzónak vérebe. Magyar anya szülte gyermekem nemzeti hangokkal fogja . . . a levegő nyugtát zavarni a Sváb ropogások helett, melyeket a Crobáta [Markovics] kisasszonya nagy gögösen mormolni szokott . . . Meg boszongodott, hogy két esztendő előtt, leányá szerelmére semmit*



sem ügyelvén, Trézsimet kedveltem... Én mindig érzékeny és szerelmes ifjú maradtok..."<sup>82</sup>

A nemzeti érzés tehát Horvátot még a szerelembe is elkísérte. Valóban, mindvégig kitartott választottja, a szegény, de értékes leány mellett, akiről naplójában utoljára így emlékezik: „Trézsit igen sok ember kíváncsan kívánja még a papok közül is esmérni, mivel sokan kívánják ízlésemet és választásomat látni, tudván rólam azt, hogy mind igen finnyás vagyok a leány megítélésében, mind pedig igen... formakritikus vagyok itten is, mint a magyar grammatikában. De Trézsi, meg akarván engemet a világ gyanakodó ítéletétől kimélni, ritkán láttatja velem magát, s ha este kísétálunk is, akkor is csak a tsendes magánosságot keresi. Mi ketten el tudjuk eléggé mulatni magunkat, s Trézsi... inkább munkálkodik otthon, mint a házon kívül sétikál.”<sup>83</sup>

A korán elhalt Teréz csendes, szomorú alakja, aki tíz évig szerette Horvátot, de csak egy esztendeig élhetett mint felesége, buzdítóan kísérte végig egyetemi éveit,

\*

Amint az egyetemi tanulmányok véget értek, a baráti kör szétszóródott. Horvát a váli magányból kedvesen emlékezik vissza a tünt időkre, és ezt írja Ferenczynek: „... írj nekem... olvastomban egészen fel vidulok, s úgy rémlik előttem, mintha mi együtt a Pesti utcákon beszélgetnénk szokásunk szerint a tudományos újságokról, mintha látnám heves kifejezéseidet s ezeket követő édes mosolyodásodat.”<sup>84</sup>

Markovics és Rahovecz eltávolodásával azonban a triumvirátus még nem szűnik meg. Ferenczy mellé harmadiknak egy idősebb barát, Vitkovics Mihály társul, aki ekkoriban már nem hallgatója az egyetemnek, hanem végzett, jól kereső ügyvéd.<sup>85</sup> Ő volt az, aki 1805-ben Horvátot naplóiírásra biztatta. Budáról járt át Pestre a hajóhídon, míg apjánál, a budai rác templom lelkészénél lakott. 1807-ben azonban, apja halála után Pestre költözött át, az „apácák utcájába”: a mai Váci utca déli részébe.<sup>86</sup>

1808-ban pedig egy másik budai ifjú jelent meg a pesti egyetemen, hogy Schediuss esztétikai előadásait hallgassa: Szemere Pál, aki a Krisztinavárosban nőtt fel.<sup>87</sup> Szemerével a baráti kör kibővül, illetve a triumvirátus átalakul. Mint először Markovics és Rahovecz, most Ferenczy távolodik el lassan. Nem lélekben, csak megváltozott életkörülményei folytán, melyek vidékre kötik.

Mire Horvát 1809-ben a váli kastélyból visszaköltözve, ismét állandó lakója lesz a városnak, Vitkovicsot és Szemerét találja maga mellett. Ekkoriban gyűrűznek az Árkadia-per utolsó hullámai, és az ifjú Szemere Pál Kultsár újságjában, a *Hazai Tudósítások*ban cikket jelentet meg Kazinczy, az irodalmi vezér igazsága mellett.

Így kerül a triumvirátus Kazinczy közelébe, s ezentúl Kazinczy pesti triászának néven ismeretes. Ekkor azonban már minden kapcsolatát elvesztette az egyetemi élettel, és az 1803-ban alakult kis társasággal való folytonosságot már egyedül csak Horvát István személye képviseli. Horvát azonban egyre kevésbé alkalmas arra, hogy társaság tagja legyen. Egyre inkább elkülönülő nézeteivel egyedül kíván maradni.<sup>88</sup> Néhány év múlva az új triumvirátus is széthullik, s mindegyik tagja közös cél nélkül, egyéni életét éli tovább a városban, a képzelődések és remények birodalmából átlépve az érettebb kor illúziótlanabb valóságába.

Tudományuk, ismeretszerzésük, bár elleneszegült az állami elnyomásnak, még nem volt mintaszerű, nagy alkotás. Lelkesedésük azonban hiánytalanul szállt át a reformkor nagyjaira. Horvát volt az, aki ezzel a hévvel, átvéve Révaitól a fátylát, meggyújthatta még az újabb nemzedék, Toldy Ferenc, Szalay László, Eötvös József tüzét is. Mindhárom józan, nagytudású és rendszeres kritikával dolgozó fő az elis-

merés megindultságával emlékezett meg róla e nagy lelkesedésért, és hálás volt neki. Nem becsülték le a szerény kezdetet, pedig Pest városa ekkor már a magyar tudományos és irodalmi élet valódi központja volt.

## JEGYZETEK

- <sup>1</sup> A számadatokat lásd Patachich József: Szabad királyi Pest városának leírása. Pest, 1831. 18. l.
- <sup>2</sup> Patachich, i. m. 14. l.
- <sup>3</sup> Vö. Römer Flóris: A régi Pest. Bp. 1873.
- <sup>4</sup> Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. — Toldy Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete. A Kisfaludy Társaság évlapjai, új f. 1874/75. — Adressbuch der Stadt Pesth. 1803.
- <sup>5</sup> Patachich, i. m. 15. l. — Horvát István naplójában is állandóan visszatér a kifejezés: „rezes házunk”. (A naplóra való hivatkozást lásd alább.)
- <sup>6</sup> Ismerteti Vass Bertalan: Horvát István életrajza. Bp. 1895.
- <sup>7</sup> Vass Bertalan, i. m.
- <sup>8</sup> Valamennyi forrást az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi: Horvát István Mindennapja 1805—1809. évekből, 1—9. köt. Quart. Hung. 466. — Ferenczy János: Napi jegyzések 1805—1806. Quart. Hung. 463. — Horvát István és Ferenczy János levelezése. Levelestár.
- <sup>9</sup> Quart. Lat. 1520. OSZK. kéziratár. Az ülések latin nyelvű jegyzőkönyvei.
- <sup>10</sup> Horvát személyi adatairól naplója, valamint Vass Bertalan, i. m. Markovicsról és Rahoveczról Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, Bp. (lásd a megfelelő kötetet.) — A triumvir-barátok elhidegüléséről lásd Horvát és Ferenczy levelezését 1807-ből. Mikor Horvát a magyar tanszék elnyeréséért pályázik, Markovics és Rahovecz becsületbe vágó rágalmakat terjesztenek róla.
- <sup>11</sup> Vö. Szinnyei József, i. m.
- <sup>12</sup> Uo.
- <sup>13</sup> Ferenczy levele Horváthoz, 1806. okt. 28.
- <sup>14</sup> Pauler Tivadar: A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története. Bp. 1880. 415—416. l.
- <sup>15</sup> Horvát Mindennapja, 1809. júl. 10.
- <sup>16</sup> Uo. 1809. júl. 19.
- <sup>17</sup> Uo. 1809. júl. 10.
- <sup>18</sup> Uo. 1809. júl. 7.
- <sup>19</sup> Uo. 1809. júl. 8.
- <sup>20</sup> Ferenczy János: Napi jegyzések, 1805. jan. 22.
- <sup>21</sup> Pauler Tivadar, i. m. 428. l.
- <sup>22</sup> Pauler Tivadar, i. m. 316. l.
- <sup>23</sup> Uo.
- <sup>24</sup> Horvát Mindennapja, 1809. jan. 5.
- <sup>25</sup> Uo.
- <sup>26</sup> Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története, 1667—1935. Bp. 1936.
- <sup>27</sup> Eckhart Ferenc, i. m. és Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635—1935. Bp. 1935. vö. a tanárok táblázataival, valamint Szinnyei József, i. m.
- <sup>28</sup> Ferenczy naplója, 1805. jan. 15.
- <sup>29</sup> Horvát Mindennapja.
- <sup>30</sup> Takáts Sándor: A főváros alapította pesti piarista kollégium története. Bp. 1895. — Pauler Tivadar, i. m.
- <sup>31</sup> Horvát és Ferenczy levelezése 1807-ből.
- <sup>32</sup> Pauler Tivadar, i. m. 351. l.
- <sup>33</sup> Eckhart Ferenc, i. m.
- <sup>34</sup> Horvát Mindennapja.
- <sup>35</sup> Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. é. n. 156. l.
- <sup>36</sup> Markovics ősei az 1686. évi felszabadító ostrom után közvetlenül jelentek meg Pesten. Vö. Eckhart Ferenc, i. m. — Az 1696. évi pesti adóösszeírásban található Markovics Sobota rác napszámos, aki földbevált kunyhóban lakott a rác negyedben. Valószínűen tőle származott le a család. Bp. főv. lt.
- <sup>37</sup> Eckhart Ferenc, i. m., Szinnyei József, i. m.
- <sup>38</sup> Agöttingaieszmék magyarországi sorsáról és a pestiegyetemre gyakorolt hatásáról vö. Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közöny, 1961. évf. 3—4. sz. 351—373. l.
- <sup>39</sup> A Teleki-könyvtár rendezéséről Ferenczy naplója, 1805. jan. 15. — Schedius szavairól Horvát levele Ferenczyhez, 1807. aug. 23.
- <sup>40</sup> Pauler Tivadar, i. m. 264. l.
- <sup>41</sup> Ferenczy naplója, 1805. jan. 15.



<sup>42</sup> Horvát 1815-ben egy röpiratban támadta meg Schwartnert, Nagy Lajos és Mátyás király „védelmében”. Schwartnernek Horváthoz való viszonyáról lásd bővebben, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat. Irodalomtörténet, 1957. évf. 2. sz. 215—223. l.

<sup>43</sup> Horvát Mindennapija, 1809. jan. 8.

<sup>44</sup> Idézi Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Bp. 1879. 370. l.

<sup>45</sup> Uo. 371. l.

<sup>46</sup> Egy ideig még lakásán, ágyban fekvé is tanított. A hallgatók azonban húzódoztak betegszobájába járni. Vö. Horvát és Ferenczy levelezése 1807-ből.

<sup>47</sup> Horvát elbeszélése Toldy Ferencnek. Vö. Toldy Ferenc: Horvát István. Irodalmi arcképek és szakaszok. Bp. 1878. 54—70. l.

<sup>48</sup> Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. I—IV. Bp. 1881—1886.

<sup>49</sup> Uo.

<sup>50</sup> Bánóczi József, i. m. 374. l.

<sup>51</sup> Mártonfi püspökhöz, 1807. jan. 7. Idézi Bánóczi, i. m. 378—379. l.

<sup>52</sup> Ferenczy levele Horváthoz, 1807. ápr. 1. — Haldoklásáról és Horváltól való elfordulásáról az előző hetekben írt leveleiben tudósít.

<sup>53</sup> Horvát Válból Ferenczynek, 1807. ápr. 20.

<sup>54</sup> Horvát és Kazinczy viszonyáról vö. Dümmerth Dezső: Két kiadatlan Kazinczy-leveél. Irodalomtörténet, 1952. évf. 3—4. sz.

<sup>55</sup> Toldy Ferenc: Horvát István, i. m.

<sup>56</sup> Horvát Mindennapija.

<sup>57</sup> Szentpétery Imre egykori szíves közlése e sorok írójának.

<sup>58</sup> Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története, i. m.

<sup>59</sup> Horvát Mindennapija, 1806. jan. 27.

<sup>60</sup> Uo. 1806. aug. 1.

<sup>61</sup> Ferenczy naplója, 1805. jan. 14.

<sup>62</sup> Uo. — Pray és Cornides levelezését lásd Gálos Rezső: Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Ungarische Jahrbücher, 1932. Jhrg. 309. S.

<sup>63</sup> Ferenczy naplója, uo.

<sup>64</sup> Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Bp. 1935.

<sup>65</sup> Wertheimer Ede: Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében. Bp. 1890. I. köt. 410—422. l.

<sup>66</sup> Horvát Mindennapija, 1805. dec. 19.

<sup>67</sup> Ferenczy naplója, 1805. jan. 19.

<sup>68</sup> Horvát levele Ferenczyhez, 1807. febr. 10.

<sup>69</sup> Uo.

<sup>70</sup> Horvát Mindennapija, 1809. júl. 15.

<sup>71</sup> Pauler Tivadar, i. m. 351. l.

<sup>72</sup> Eckhardt Sándor, i. m. 118. l.

<sup>73</sup> 1805. febr. 28.

<sup>74</sup> 1805. febr. 1.

<sup>75</sup> Horvát Mindennapija, 1809. jan. 6.

<sup>76</sup> Vö. Vass Bertalan, i. m.

<sup>77</sup> Ferenczy levele Horvátnak, 1807. máj. 13.

<sup>78</sup> Ferenczy levele Horvátnak, 1807. Idézi Vas: Bertalan i. m. is.

<sup>79</sup> Mindennapi, 1806. aug. 11.

<sup>80</sup> Ferenczy naplója, 1805. jan. 18.

<sup>81</sup> Mindennapi, 1805. dec. 21.

<sup>82</sup> Horvát levele Ferenczynek, 1807. aug. 9.

<sup>83</sup> Mindennapi, 1809. júl. 26.

<sup>84</sup> 1807. febr. 15.

<sup>85</sup> Szvorényi József: Vitkovics Mihály élete. (Vitkovics Mihály levelei. Bp. é. n.)

<sup>86</sup> Ferenczy Levele Horváthoz, 1807. ápr. 27.

<sup>87</sup> Szinnyei József, i. m.

<sup>88</sup> 1809-ben azt írja naplójába, hogy ő nem társaságba való: szabad akar maradni. — Horvát későbbi életéről vö. V. Windisch Éva: Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban. Tanulmányok Bp. múltjából, XIV. köt. Bp. 1961. 409. l. Magatartása eszerint később bizonyos változást mutat, elhagyja ifjúkorának forradalmi hevületét, s jobban bele tud illeszkedni a kor feudális viszonyaiba. Mint ahogy Vass Bertalan i. m. is bizonyítja, hogy materialista világnézetét megváltoztatva, később buzgó katolikus lett.